

AZ ÚJ VALLÁSI MOZGALMAK KUTATÁSÁNAK FELLEGVÁRAI

Beszámoló a CESNUR-ról és torinói könyvtáráról

NEMES MÁRK

BEVEZETÉS

A '60-as évek óta eltelt több mint fél évszázad során az új vallási mozgalmak kutatása (angolul *new religions studies*, röviden NRS) a kortárs vallástudomány egyik jelentős specializációjává nőtte ki magát.¹ Ez idő alatt a tudományterület kialakította sajátos módszertanát, melyet elsődlegesen tudományterületi agnoszticizmus, új neutrális nyelvi eszköztár és transzdiszciplináris megközelítés jellemez. Leválva a kongregációs vallásos tudományok (*religious studies*), a szektatudományok (*cultic studies*) és a praktikus teológia gyökereiről, az új tudományterület párhuzamosan alkalmazza a történelemtudomány eredményeit (levéltári kutatások, írott visszaemlékezések), a szociológia empiriumát (társadalomtudományi kutatások, komprehenzív kérdőívek, fókuszcsoportos vizsgálat, médiaanalízis), a kulturális és szociálintropológia mélyfúrásait (életútinterjúk, terepmunka, részt vevő megfigyelés), valamint a témában releváns gyakorlati tudományok – köztük a jogtudomány – szisztematikus modelljeit is. Reflektál továbbá az elmetudományok kísérleti eredményeire, rendszerint vitatva az agymosás (*brainwashing*) és *mental manipulation* argumentumait, ugyanakkor aláhúzza az inherens vallásosság emberi szignifikanciáját (vö. *homo religiosus*). Diskurzusba lép továbbá a szektaellenes mozgalmak (angolul *anti-cultic movements*) állításaival. Mindenekelőtt ugyanakkor vallástudományi specializációként a posztmodern világ vallásosságának kérdéseit és formáit vizsgálja, figyelmét kifejezetten a második világháborút követő periódusban megjelent, új vallási mozgalmakra és a konvencionális vallásosság peremterületeire fordítva.

A tárgyalt szakterület képviselői önálló kutatómunkáikon túl több nemzetközi szervezetben, szakterületi műhelyben s munkacsoportban is végeznek tudományos munkát. Ezek közül legjelentősebbek az Egyesült Királyságban bejegyzett *Information Network Focus On Religious Movements* (INFORM),² a University of

¹ Vö. Ashcraft: *A Historical Introduction*, 8.

² Az 1988-ban jótékonyági szerveztként bejegyzett INFORM alapítója Eileen Barker (a London School of Economics professzora) a British Home Office felkérésére. Jelenleg a King's College London Theology and Religious Studies Departmentje ad otthont a kutatóközpontnak és

California (UCLA) *American Religions Collection*-je,³ továbbá az Olaszországban működő *Center for Studies on New Religions* (CESNUR). A cikk szerzője 2023–2024 között a Magyar Állami Eötvös Ösztöndíj Predoktori pályázatának keretei között lehetőséget kapott ezen műhelyek egyikének meglátogatására. A torinói *Center for Studies on New Religions* (olaszul *Centro Studi sulle Nuove Religioni*) könyvtárában *visiting researcher*ként végzett, hat hónapos kutatói periódusa alatt beható ismeretanyagot szerzett a műhely történetéről és jelenéről, elérhető állományáról és a helyszínen rendelkezésre álló kutatási lehetőségekről. A CESNUR szűk körben már ismert hazánkban; éves konferenciáik és *workshop*jaik az új vallási mozgalmakkal foglalkozó specializáció vezető nemzetközi rendezvényei. 2017 óta havi rendszerességgel megjelenő folyóiratuk, a *Journal of CESNUR* egyike a legnépszerűbb⁴ kortárs vallási jelenségekkel foglalkozó *open-access* vallástudományi szakmai periodikáknak. Kevésbé ismert ugyanakkor, hogy ezen szakműhely rendelkezik a világ egyik legkiterjedtebb specializált NRS-könyvállományával is. 2024 januárjáig katalogizált tételeik meghaladják a hetvenezres tételszámot. Elérhető továbbá a szakterület vezető (Q1 és Q2-es besorolású) folyóiratainak közel összes évfolyama nyomtatott formában, köztük a *Nova Religio*, az *International Journal for the Study of New Religions*, a *Journal for the Scientific Study of Religion* számai is.⁵ A CESNUR könyvállománya évente átlagosan ezer-kétezer tétellel növekszik. Kötetszám és a tematikus diverzitás tekintetében immáron húsz éve vezető európai kontextusban és világviszonylatban is kiemelkedik: az UCLA összevont gyűjteménye mögött a második legnagyobb szakterületi gyűjteményként jegyezték 2023-ban. Az alábbi rövid összefoglaló ennek a különleges gyűjteménynek a történetére és szakterületi szignifikanciájára szándékozik felhívni a figyelmet.⁶

---

gyűjteményének, amely rendszeres szemináriumokkal, éves nyilvános összefoglaló jelentésekkel és könyvkiadással járul hozzá a szakterület és az érdeklődők ismeretszerzéséhez.

³ A gyűjtemény korábbi neve *Institute for the Study of American Religion*, avagy ISAR. 1969-es alapítása J. Gordon Melton nevéhez fűződik. A gyűjtemény alapjául – hasonlóan a CESNUR állományához – két magánkollektívó szolgál: J. Gordon Melton személyes könyvtára, valamint az Elmer T. Clark nevéhez fűződő *Clark Collection*, melyet özvegye adományozott a formálódó gyűjteménynek. Az ISAR közel ötvenezer tételes állományát 1985-ben vette át az *American Religions Collection*, ahol a mai napig elérhető.

⁴ Éves szinten a CESNUR jegyzése alapján több mint egymillió megtekintéssel.

⁵ Szükséges megjegyezni, hogy a helyben elérhető közel 200 folyóirat és magazin összes száma 2024 januárjáig még nem került katalogizálásra, így a CESNUR online keresőjében még nem lehet őket megtalálni. Ugyanakkor ezek nyomtatott formában elérhetők helyben, teljes terjedelemben.

⁶ A cikkben foglalt tételes információk alapjául a szerző 2024. 01. 04-én a CESNUR könyvtárában, Luca Ciotta könyvtárossal készült interjúja szolgál. Ciotta 1988 óta a gyűjtemény egyedüli könyvtárosa és a katalógus felelőse is. Felhasználásra került ezen felül Massimo Introvigne összefoglalója is a CESNUR első két évtizedéről, melyet Eugene Gallagher kötetében közölt:

A CESNUR TÖRTÉNETE

A CESNUR megalakulása az 1980-as évek második felére vezethető vissza, egyfajta szakmai reakcióként a korszakban megjelenő hasonló nagyobb nemzetközi műhelyek – köztük az INFOM és az ISAR – eredményeire. A szervezet alapítója Prof. Massimo Introvigne már ekkor húszezer tételes magánkollekciójának felajánlásával helyezte le a gyűjteményének alapját. A CESNUR létrejöttében fontos személy volt továbbá első elnöke, monsignore Giuseppe Casale is. Casale püspök vállalta a formálódó gyűjtemény és szakmai műhely felkarolását. Finanziális támogatása révén, a kezdeti húszezer tételes gyűjtemény első otthona a Vallo della Lucaniában található püspöki székhely lett. Casale 1988-as áthelyezése után a gyűjtemény követte őt a Puglia régióban található Foggiaiba. 1988 első felében (még Vallo della Lucaniában) megrendezésre került a CESNUR első szakszemináriuma is, melyen a svájci illetőségű Jean-François Mayer (University of Fribourg), az olasz katolikus pap, Ernesto Zucchini, valamint Massimo Introvigne (Salesian Pontifical University) adtak elő alig egy tucatnyi érdeklődő számára.⁷ A kis látogatottság ellenére 1988 második felében, immár Foggiaiban, sor került a CESNUR első nemzetközi konferenciájára is. Michael Homer, Utah állam tiszteletbeli olasz konzuljának (Birmingham Young University) közbenjárásával a szakterület két legjelentősebb képviselője is részt vett vendégként a rendezvényen.⁸ Eileen Barker (London School of Economics), valamint J. Gordon Melton (UCLA és Baylor University) részvételével a CESNUR lehetőséget kapott egy ekkor még körvonalazódó nemzetközi tudományos szervezési hálózatba való korai bekapcsolódásra.⁹

Massimo Introvigne 1989–1990 közötti publikációi,¹⁰ valamint személyes befektetése révén a gyűjtemény 1990-ben átköltözött Torinóba. 1990 és 1994 között saját otthonában, 1994 után pedig a via Confienza 19 szám alatt nyitotta meg ismét kapuit a könyvtár az ide látogató kutatók számára. 1996-ban a CESNUR „kulturális érdekelttségű nonprofit szervezet” státuszt szerzett Piemontban.¹¹ 1997-ben elindították azóta is működő weblapjukat,¹² valamint ugyanebben az évben kiadták a később több mint negyven kiadást megélt könyvsorozatuk első számát a torinói Editrice Elledici gondozásában.¹³ 2001-ben ugyanitt kiadásra került az azóta több frissítést is

„Cult Wars”, 21–30. Ugyanezen az összefoglaló először 2008. november 2-án hangzott el Chicagóban, az American Academy of Religion *Annual Meeting*jén.

⁷ Introvigne: CESNUR, 23–31.

⁸ Stausberg: *The Study of Religion(S)*, 52–55.

⁹ Arweck: *Researching New Religious Movements*, 20–24. Ennek eredményeként a CESNUR új partnerirodákat létesíthetett az Egyesült Királyságban, Szicíliában és az USA-ban is.

¹⁰ Köztük a *Le nuove Religioni* és az *Il cappello del mago*.

¹¹ Ugyanebben az évben a CESNUR gyűjteménye közkönyvtári státuszt is kapott.

¹² cesnur.org (2024. 01. 06.)

¹³ Introvigne: CESNUR, 23–31.

megélt, közel ezer oldalas *Enciclopedia delle religioni in Italia*, amely a mai napig az egyetlen komprehenzív gyűjtemény a kortárs Olaszország vallási sokszínűségéről. A szervezet harminc éves bejegyzett tevékenysége során közel ezer tudományos előadást, több mint harminc nemzetközi konferenciát és legalább ugyanennyi szakszemináriumot szervezett.¹⁴ Ezek közül számos konferenciaanyag a CESNUR weboldalán került archiválásra. 2017 óta a *Journal of CESNUR*¹⁵ elindulásával a konferenciákon elhangzó ötven-százötven előadásból több szöveg is megjelent átiratos szakkikként a konferenciát követő *Journal of CESNUR* különszámaiban. A rendezvény szakmai „ugródeszkaként” is szolgál fiatal kutatók számára: az itt elhangzott előadások átiratai gyakran jelennek meg vezető Q1-es és Q2-es besorolású nemzetközi folyóiratokban (*Nova Religio*, *Religion Today*, *International Journal for the Study of New Religions*). 2008-ban Massimo Introvigne¹⁶ hivatalosan átadta a CESNUR vezetői feladatkörét PierLuigi Zoccatellinek, aki 2024. május 24-én tragikus hirtelenséggel bekövetkezett haláláig a szervezet igazgatója volt.

A CESNUR KÖNYVTÁRA

Ahogy már említésre került a CESNUR könyvállománya a rendelkezik legnagyobb NRS-tematikájú gyűjteménnyel Európában, és világviszonylatban is a második legjelentősebbnek tekinthető. A hetvenezer tételes gyűjtemény elsődlegesen Introvigne könyveit,¹⁷ a szakterület képviselői által az elmúlt hatvan évben írt köteteket és folyóiratszámokat, valamint új vallási mozgalmakkal kapcsolatos jogi kommentárokat, jegyzőkönyveket, kutatási jegyzékeket és egyéb beszámolókat tartalmazza. A könyvállomány részét képezi továbbá egyes új vallási mozgalmak által felajánlott kötetek sora is. A hagyományos „szent szövegeken”, illetve teológiai értekezéseken

¹⁴ cesnur.org/conferenze.htm (2024. 01. 06.)

¹⁵ A *Journal of CESNUR* felelős szerkesztője Marco Respinti, főszerkesztője Massimo Introvigne, társszerkesztője pedig Pier Luigi Zoccatelli. Havi rendszerességgel angol nyelven publikálnak, ugyanakkor született már francia, olasz, japán és spanyol, kínai és orosz nyelvű tematikus különszámuk is: cesnur.net/supplements/ (2024. 01. 06.) Szerkesztőbizottságának tagjai világszínvonalú kutatók: Antoine Faivre (†), Bernadette Rigal-Cellard, Eileen Barker, Holly Folk, J. Gordon Melton, Liselotte Frisk (†), Luigi Berzano, Milda Ališauskienė, Stefania Palmisano, Susan Palmer.

¹⁶ Introvigne jelenleg a *Bitter Winter* online folyóirat főszerkesztője, elsődlegesen a vallásszabadság és alapvető emberi jogok kérdéseivel foglalkozik. Rendszeresen taglalja az új vallási mozgalmak helyzetét illiberális rendszerekben, diktatúrákban, ugyanakkor figyelemmel kísér kapcsolódó európai és tengerentúli jogeseteket és jogalkotói döntéseket is.

¹⁷ A gyűjtemény részét képezi Introvigne impresszív popkulturális magángyűjteménye, melyben megtalálhatók antik képregények, szépirodalom, valamint ponyva- és ifjúsági irodalom és egyéb különlegességek is.

túl (melyek beszerzése bizonyos mozgalmak esetében kifejezetten nehézkes lehet), a kollekció ezen szegmense tartalmaz soha nem publikált írott anyagokat, belső levelezéseket, valamint új vallási mozgalmak vezetői által tartott beszédek elsőkézből gépelt átiratait is. Az említett különlegességek és egyedi szövegek helyben olvasható formában várják az első szakterületi feldolgozást.

A gyűjtemény integritásának megőrzése érdekében az egyes tételeket kizárólag helyszíni kölcsönzéssel lehet igénybe venni. A gyűjtemény katalogizált anyagát előzetesen a CESNUR weboldalának *library* menüpontjában¹⁸ érhetik el az ide látogatók, ahol a hagyományos szerzői, cím- és kiadói adatokon túl kétféle könyvtárspecifikus módszerrel is kereshető a kiemelkedő gyűjtemény. Ennek első regisztere a megközelítés szerinti, kulcsszó alapú keresés. A katalógus rendszere ennek értelmében megkülönböztet (A) forrásszövegeket és apologetikát, (B) bibliográfiákat, enciklopédiákat és évkönyveket, (C) *cultic studies* szakirodalmat, (D) jogi kommentárokat és jegyzőkönyveket, (E) néprajzi és kulturális antropológiai szövegeket, (F) leíró (G) zsurnalisztikus, továbbá (H) rituális és szent szövegeket. A könyvtár rendszere külön kóddal kezeli (I) az elmetudományi, (L) művészeti, (O) szociológiai, (P) *anti-cultic*, (Q) filozófiai, (S) történeti, (T) katolikus pasztorálteológiai és (P) politikai megközelítéseket is.¹⁹ A könyvtár katalogizált tételei rendelkeznek továbbá másodlagos azonosítókkal,²⁰ melyek lehetővé teszik a mozgalom- és argumentumspecifikus keresést. Mindezek révén a katalógust forgató kutató rákereshet egy adott mozgalommal foglalkozó (pl.: Egyesítő Egyház vagy OSHO) szakirodalmakra, továbbá ezeket szűrheti tartalomspecifikus módon is (pl.: szűkítve csak belső írásokra; a karizmatikus vezetőről szóló beszámolókra; vagy éppen a mozgalommal kapcsolatos jogesetek lezárt jegyzőkönyveire). Ugyanezt vallásközi jelleggel is elérheti, akár több mozgalom teljes könyvanyagában kereshet rá közös kulcsszavakra (pl.: millenarizmus, bevándorlás, szexualitás).

A könyvtár 2019-ben a Via Confienza 19. szám alatti kétemeletes irodahelység első emeletére költözött. Mindez a látogathatóságot napjainkban némileg limitálja: az ide érkezők kizárólag előzetes időpontfoglalás után vehetik igénybe a könyvtár szolgáltatásait. PhD-hallgatóknak különösen javasolt témavezetői ajánlólevéllel is alátámasztani látogatási igényüket. A könyvtár jelenleg rövidített nyitvatartással dolgozik, hétfőtől péntekig csupán 10:00–13:00 között áll rendelkezésre. Technikai felszereltségét tekintve, lehetséges adott szakirodalmi és forrásszemelvényeket saját használatra helyben digitalizálni (szkennelt formában). A könyvtári állomány tételeit ugyanakkor kizárólag helyben lehet felhasználni, ezek kivételére semmilyen módon

¹⁸ library.cesnur.org/en/ (2024. 01. 06.)

¹⁹ (K) kód alatt található a már korábban említett ifjúsági és ponyvaregények és popkulturális kiadványok, míg (R) kód alá a novellák és szépirodalom került. Végül (V) kóddal kerültek bejegyzésre az „egyéb” kategóriába sorolt művek.

²⁰ library.cesnur.org/en/shortcuts.htm (2024. 01. 06.)

nincs lehetőség. Ennek elsődleges oka az állomány többségi magántulajdoni jellege. Az elérhető teljes sorozatok és könyvkülönlegességek között megtalálhatók olyan tételek is, melyekből kevesebb mint száz példány érhető el világszerte, sőt egyes tételek világviszonylatban is egyedinek számítanak. Mindezen limitációk ellenére a könyvtár vezetője, Luca Ciotta maximális helyszíni támogatást nyújt az elérhető állomány megtekintésére, illetve felhasználására. Ide látogató kutatóként javasolt az olvasni kívánt kötetek előzetes kikeresése a CESNUR online katalógusában, valamint időpontfoglaláskor egy „olvasólista” leadása. Ennek előzetes jelzésével jelentős időt spórolhat a látogató, érkezésekor pedig az igényelt kötetek a látogatói asztalon előre összegyűjtve várják őt.

A CESNUR és könyvtára az NRS-szakterület valódi fellegvára. A gyűjtemény *semi-public* jellege biztosítja a nyilvánosság előnyeit, állománya kereshető online, és egészében elérhető helyben. Ugyanakkor némi misztikumot is hordoz magában. A vastag, páncélozott tölgyfaajtók mögé, föld alatti helységbe rejtett könyvtár igazi „titkos gyűjtemény” érzetét kelti a látogatóban. Fordulatos története tovább erősíti ezen misztikum érzetét. Torinóba költözése óta a gyűjtemény számos alkalommal került felszámolás közelébe, mindazonáltal alapítása óta a mai napig ingyenesen elérhető a szakterület képviselői számára. Állománya sokszínű, nem zárkózik el saját tárgyának „belső” írott anyagaitól sem, sőt ezeket ugyanolyan értéként kezeli, mint a rendelkezésre álló szakkönyveket, kutatási jegyzékeket és tudományos folyóiratokat. Piemont tartomány – azon belül is Torinó – ehhez az inkluzív szellemiséghez és gyűjteményhez tökéletes közegként szolgál. A város a XIX. századi Európa egyik legprogresszívebb egyetemvárosaként számos okkult csoport és spirituális mozgalom kiindulópontja volt. Glastonbury, Lyon, Szentpétervár és Amsterdam mellett Torinó rendelkezett története során a legtöbb teozófus és szabadkőműves páhollyal. Az egyiptomi állományáról világhírű Museo Egizio falai között megtartott rekreált rítusok pedig számos későbbi új vallási mozgalom számára szolgáltak inspirációként.²¹ Ennek a szellemi olvasztótégelynek az öröksége a mai napig átjárja a várost, és érezhető a CESNUR könyvtárában is. Az ide látogató az első pillanattól kezdve kiemelkedő szakmai támogatással találkozik; angol, olasz, francia, német és spanyol nyelvterületek közel teljes körű szakirodalmi palettájával találkozva realizálhatja a szakterület eddigi produktivitását. A padlótól plafonig és faltól falig érő, összesen tizennégy polcsorra rendezett gyűjtemény, illetve a helyben elérhető, még fel nem dolgozott jegyzékek, archív kutatási anyagok és beszámolók, valamint a dobozsámra álló jogi kommentárok és jegyzőkönyvek egységesen ugyanazt az érzést keltik a látogatóban: „itt bizonyosan van még mit olvasni, feldolgozni és kutatni.” Az új vallási mozgalmakkal kialakult partneri viszony révén a látogatót több polcnyi új vallásos textus is várja. Ezek segítségével lehetséges ténylegesen

²¹ Introvigne: Damanhur, 71–84.

elmerülni a kutatás tárgyában. Látva ezt a sajátos partneri viszonyt, az embernek akarva-akaratlanul is Máté-Tóth András híres-hírheft szövege jut eszébe az új vallási mozgalmak és a kutató közti szakadék áthidalásáról: „bármit veletek, de semmit sem nélkületek.” A közös légtérben elérhető kurrens szakirodalom, az új vallási mozgalmak saját vallásos anyagai, valamint az ezekhez kapcsolódó felekezeti, *cultic studies* és *anti-cultic* irodalom közel teljes elérhetősége biztosítja az árnyalt és részletgazdag vizsgálati kép kialakítását. A CESNUR-ban végzett kutatással így az ide látogató garantáltan elsajátíthatja az NRS három legfőbb alapvetését. Saját vizsgálata terén megtanul továbblépni a legvégső kérdésekre való válaszkérésén.²² Nyelvi eszköztárát megújítja, sajátjává téve az NRS értéksemleges terminológiáját, ezzel leválva korábban használt és interpretációs oldalról túrterhelt szekta- és kultuszfogalmakról.²³ Módszertan tekintetében pedig megtapasztalhatja a *Mode II.* stádiumát, amely feloldja a tudományterületek közti határokat, és kiszélesíti a kutató saját látókörét is.²⁴ Mindezek révén sokkal részletesebb, magasabb minőségű és időtálló tudásra tehet szert, amely kizárólag itt és ehhez hasonló, valódi tudományos fellegrákokban (esetenként katakombákban) sajátítható el.

Torino, 2024. 01. 24.

BIBLIOGRÁFIA

- Arweck, Elisabeth: *Researching New Religious Movements: Responses and Redefinitions*. London: Routledge, 2006.
- Ashcraft, W. M.: *A Historical Introduction to the Study of New Religious Movements*. Routledge new religions. London: Routledge, 2018.
- Barker, Eileen: *The Scientific Study of Religion? You Must Be Joking!* = *Journal for the Scientific Study of Religion*, 34/3 (1995), 287–310.
- Cresswell, Jamie – Bryan R. Wilson (eds.): *New Religious Movements: Challenge and Response*. Florence – Ann Arbor, Michigan: Taylor and Francis – ProQuest, 2012.
- Gallagher, Eugene V. (ed.): „Cult Wars” in *Historical Perspective: New and Minority Religions*. Routledge inform series on minority religions and spiritual movements. London – New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2017.
- Introvigne, Massimo: *Il cappello del mago: i nuovi movimenti magici dallo spiritismo al satanismo*. Milano: SugarCo Edizioni, 1990.
- Introvigne, Massimo: *Le Nuove Religioni*. Milano: SugarCo, 1991.
- Introvigne, Massimo: *Damanhur: A Magical Community in Italy* = Cresswell, Jamie – Wilson, Bryan R.: *New Religious Movements: Challenge and Response*. Florence – Ann Arbor, Michigan: Taylor and Francis – ProQuest, 2012, 71–84.

²² Barker: *The Scientific Study*, 287–310.

²³ Török: *Alkalmazható-e még*, 587–597.

²⁴ Martin and Wiebe: *Religious Studies*, 587–597.

- Introvigne, Massimo: CESNUR: A Short History = Gallagher, Eugene V.: „Cult wars” in historical perspective: New and minority religions. Routledge inform series on minority religions and spiritual movements. London – New York: Routledge, Taylor & Francis Group, 2017, 23–31.
- László, Emőke – Fruttus, István Levente (szerk.): A szolgálat ékessége: Tanulmányok Fruttus István Levente hetvenedik születésnapja alkalmából. Károli könyvek. Budapest: KRE – L’Harmattan, 2018.
- Martin, Luther. H. – Wiebe, Donald: Religious Studies as a Scientific Discipline: The Persistence of a Delusion = Journal of the American Academy of Religion, 80/3 (2012), 587–597.
- Stausberg, Michael: The Study of Religion(S) in Western Europe III: Further Developments After World War II = Religion, 39/3 (2009), 261–282.
- Török Péter: Alkalmazható-e még Weber és Troeltsch egyház-szekta tipológiája? = László Emőke – Fruttus István Levente: A szolgálat ékessége: Tanulmányok Fruttus István Levente hetvenedik születésnapja alkalmából. Budapest: KRE – L’Harmattan, 2018, 103–117.